

УДК 94(477)“1918”

*Кучерук Олександр Сергійович*завідувач відділу
“Музей Української революції 1917–1921 років”,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)*Oleksandr S. Kucheruk*Head of the Department ‘Museum of Ukrainian Revolution 1917–1921’,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)**ДО ІСТОРІЇ УТВОРЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
– ОБСТАВИНИ ТА ОСОБИ****ON THE HISTORY OF THE MAKING OF THE DIRECTORY OF THE UKRAINIAN PEOPLE’S REPUBLIC
– CIRCUMSTANCES AND FIGURES****Анотація**

У статті простежено процес підготовки до повстання 1918 р. проти режиму гетьмана П. Скоропадського, обставини утворення керівного органу – Директорії, що після успішного повстання стала центральним державним органом управління на час до наступної сесії Трудового конгресу України. Також розглянуто датування проведення зборів із обрання Директорії, місце та перебіг зборів, уточнено список учасників, особливу увагу приділено особливостям формування персонального складу Директорії. Проаналізовано перші кроки Директорії у початковій фазі антигетьманського повстання.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Директорія УНР, антигетьманське повстання 1918 р., Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Панас Андрієвський, Андрій Макаренко, Федір Швець, Микита Шаповал, Євген Коновалець.

Summary

In the article, the process of preparation to the uprising of 1918 against the hetman Pavlo Skoropadskyi’s regime and the circumstances of the establishing of the uprising’s governing body – the Directory – are considered. After the successful uprising, the Directory became the central state administrative institution for the period until the next session of the Labour congress of Ukraine. The date, place, and the course of the meeting, on which the Directory was elected, are also analyzed. The list of the participants was specified. Special attention is paid to the peculiarities of the formation of the personal composition of the Directory. The first steps of the Directory during the early phase of the anti-hetman uprising were analyzed.

Key words: Ukrainian revolution 1919–1921, Directory of the UPR, anti-hetman uprising of 1918, Volodymyr Vynnychenko, Symon Petliura, Panas Andriyevskiy, Andriy Makarenko, Fedir Shvets, Mykyta Shapoval, Yevhen Konovalts.

Низка причин призвела до того, що влітку 1918 р. внутрішня опозиція до влади гетьмана П. Скоропадського радикалізувалася та вдалася до підготовки збройного повстання. В листопаді 1918 р. було утворено центр керівництва антигетьманського повстання – Директорію.

Назву “Директорія”, за М. Шаповалом та ін., нібито утворили за прикладом чи аналогією до уряду Французької республіки кін. XVIII ст. Цю версію розвинув Матвій Стахів¹, її “напівавтоматично” в діаспорі та в Україні повторювали інші історики.

Проте в українській історії відомі й інші державні органи управління з назвою “Директорія”.

13 (26) грудня 1917 р. установчий з’їзд кримських татар (Курултай) створив Директорію Криму у складі п’яти директорів на чолі із Ч. Челебієвим, яка проіснувала до кін. січня 1918 р. й була ліквідована після окупації Криму більшовицькими військами.

В добу Української революції 1917–1921 рр. при військовій чехословацькій адміністрації Підкарпатської Русі у період із 12.10.1919 р. до 19.02.1920 р. існував тимчасовий дорадчий орган із п’яти осіб – Директорія Підкарпатської Русі на чолі із Г. Жатковичем.

Для української Директорії 1918 р. прикладом радше була п’ятиособова петербурзька Директорія (Рада п’яти), яка в 1917 р. існувала в умовах урядової кризи Тимчасового уряду Росії. Її головою був О. Керенський, до складу входив міністр закордонних справ М. Терещенко. Директорія проіснувала до 8 жовтня 1917 р. й була розпущена після утворення нового складу Тимчасового уряду Росії.

Є й інші відомі приклади російських урядів з такою назвою. З вересня 1917 р. існувала Уфимська Директорія, або Тимчасовий всеросійський уряд, яка самоліквідувалася в листопаді 1918 р.

В липні – листопаді 1918 р. існувала Директорія, або Тимчасовий Сибірський уряд, на чолі із П. Дербером, яка контролювала Сибір і Далекий Схід.

Обрання української Директорії в 1918 р. відбулося таємно, на нараді у будинку Міністерства шляхів за адресою

1 Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 7 т. – Т. I: Власними силами / Українська науково-історична бібліотека в Скрантоні; Наукове товариство ім. Шевченка; Бібліотека Українознавства, т. 10. – Скрантон, 1962. – С. 65–66

бульв. Шевченка, 34 (тоді – Бібіковський бульв.). Оскільки цей двоповерховий будинок є свідком створення Директорії УНР, варто коротко нагадати його історію. Будівля споруджена в 1874–1875 рр. за проектом архітектора В. Краузе у стилі т. зв. “венеційської” готики, із 1879 р. будинком (у якому зберігалось родинне мистецьке зібрання) володів І. Терещенко, із 1903 р. – його син, М. І. Терещенко, згодом – міністр фінансів та міністр закордонних справ Тимчасового уряду, член російської Директорії (Ради п’яти).

За Центральної Ради у будинку розміщувався Генеральний секретаріат шляхів УНР, за Гетьманату – перебувало Міністерство шляхів сполучень. У кількох кімнатах будинку мешкали міністри. В січні 1918 р. будинок і мистецька колекція постраждали від більшовицького мародерства. Те, що вціліло, нині зберігається в Національному музеї “Київська картинна галерея”. Після націоналізації садиба використовувалася як багатоквартирний житловий будинок, із 1984 р. – як адміністративний. Нині будинок перебуває у приватній власності та поволі руйнується.

Вибір місця для наради не був випадковим. Начальник департаменту Міністерства, майбутній член Директорії (та голова Співки залізничників) А. Макаренко мав у будинку кабінет і, відповідно, вільний доступ до приміщення. Принагідно варто згадати, що саме у складі Міністерства шляхів із червня 1918 р. формувался корпус залізничної охорони під командуванням генерала О. Осецького, який під час підготовки повстання приєднався до змовників. Необхідно відзначити й чиновника міністерства зі спеціальних доручень О. Стокоза та його особливу участь.

Джерела вказують різні дати проведення наради, на якій було створено Директорію. В. Винниченко у “Відродженні нації” (1920) та газета “Україна” (1919) датують цю подію 13 листопада, Р. Лащенко у статті “Як обирали Директорію УНР” (1992) – 14 листопада, М. Шаповал у спогадах “Схема життєпису” (1956) та “Гетьманщина і Директорія” (1958) – 15 листопада.

За допомогою простих підрахунків можна з’ясувати, що вибори Директорії відбулися ввечері 13 листопада. Якби вони припали на 14 чи 15 листопада, обов’язково згадувалася б гетьманська федеративна грамота від 14 листопада. До того ж, написана В. Винниченком у ніч із 14 на 15 листопада перша відозва Директорії датована 15 листопада. В тексті прямо не згадується федеративна грамота, але сказано “*Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення. Сформований новий Уряд із представників реакційних клас, які мають творити єдину неділиму Росію*”².

Водночас О. Назарук, перебуваючи у Білій Церкві в казармах Січових стрільців, писав, що Директорія прибула до Білої Церкви “пізнім вечором” 15 листопада. Пригадаймо, що нарада відбувалася також пізнього вечора.

Отже, 15 листопада не може бути днем обрання Директорії. Залишається 13 та 14 число. 14-те не підходить, бо сучасники цієї події одноставно згадують, що нарада й вибори відбувалися пізно увечері, а перша відозва, в якій мовиться про створення Директорії, датована 14 листопада. Треба врахувати, що новий гетьманський уряд на чолі із С. Гербелем був сформований 14 листопада, і портфель міністра шляхів отримав В. Ландеберг, а В. Бутенко до складу уряду не увійшов. 14 листопада будинок Міністерства шляхів мав уже іншого господаря і проведення наради та виборів Директорії тут навряд чи були можливі.

В. Винниченко у “Відродженні нації” пише: “*13-го листопаду 1918 року в помешканні Міністерства Шляхів (Бібіковський бульвар) відбулося те історичне таємне засідання*”³.

Отже, 13 листопада є єдиною можливою датою проведення наради та обрання Директорії.

Якщо згадати, що президія Українського Національного Союзу налічувала 24 особи, кворум для прийняття правосильних рішень мав становити принаймні 12 осіб. В. Винниченко зазначає, що “*за більшістю членів [Національного] Союзу ходили гетьманські шпиги <...> просто небезпечно вже було ходити по вулицях, деякі з членів, яким забракло мужности, зовсім не прийшли*”⁴.

М. Шаповал згадував, що зібралася “*президія УНСоюзу, представники військових кол (власне, січових стрільців) і партій, які запропонували свої послуги*”⁵ та що Директорію вибрали на “*засіданні Ради Українського Національного Союзу*”⁶. У статті “Як була вибрана Директорія” (газета “Україна” за 1919 р.) мовиться, що цю нараду “*скликали В. Винниченко і М. Шаповал від імені Національного Союзу*” у будинку Міністерства шляхів, де “*зібрался гурток українських діячів, представників Українського Національного Союзу та українських партій*”.

Найкоротший список у В. Винниченка, який згадав лише себе та М. Шаповала. Р. Лащенко наводить список із 10 присутніх. 12 осіб подає М. Шаповал, який єдиний вказує прізвище полковника Є. Коновальця. Найдовший перелік із 14 присутніх наводить газета “Україна”.

Газетний перелік із 14 осіб, хоч і найбільший, проте містить прізвища людей, які не були членами президії УНС. Тож стверджувати, що це була нарада президії УНС за участі кваліфікованої більшості, немає підстав. Тобто легітимність вибору Директорії може трактуватися лише у площині революційної доцільності. Прізвища учасників наради 13 листопада з вибору Директорії за авторами інформації наведено в табл. 1.

2 Відозва Директорії про оголошення антигетьманського повстання // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. – Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 374–375.

3 Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): [в трьох частинах]. – Київ; Відень [Дзвін], 1920. – Ч. 3. – Нью-Йорк: [б. в.], 1968. – С. 109–109.

4 Там само. – С. 108.

5 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). – Прага: Вільна спілка; Український робітничий університет, 1927. – С. 123.

6 Його ж. Схема життєпису (Автобіографічний шкід). Спогади. – Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1956. – С. 34.

Чи був на цій нараді Є. Коновалець (якого згадує М. Шаповал), сказати важко. Окремий загін під його проводом на той час був єдиною військовою частиною, що погодилася взяти участь у антигетьманському повстанні, і тому “статус” Є. Коновальця був особливим. Але він сам у праці “Причинки до історії Української Революції” не згадує про свою участь у нараді із вибору Директорії, хоча подія була важливою і участь Є. Коновальця, на перший погляд, стала б закономірною. Газета “Україна” також не називає Є. Коновальця серед учасників наради. З огляду на те, що на час виходу газети в листопаді 1919 р. полковник уже брав активну участь у бойових операціях 1918–1919 рр. проти більшовицьких і денікінських військ, його прізвище навряд чи могли “забути” при підготовці статті “Як обирали Директорію УНР”.

За кілька днів до цих подій галицькі делегати О. Назарук та В. Шухевич разом із Є. Коновальцем вирушили увечері з Києва до Білої Церкви, куди також увечері 12 листопада відбув С. Петлюра. Розминулися вони чи зустрічалися того дня у Білій Церкві, сказати важко, бо 12 листопада Є. Коновалець відбув знову до Києва й теоретично міг бути на нараді.

Сам Є. Коновалець не згадує про свою участь у нараді, але пише, що 15 листопада був у Києві, зустрічався із П. Скоропадським і намагався його переконати відкликати федеративну грамоту, “того ж самого дня ввечером виїхав я з Володимиром Винниченком (він перебраний, як залізничник) останнім потягом до Білої церкви, де ми вже знайшли Симона Петлюру”⁷. Тобто інформацію М. Шаповала про присутність Є. Коновальця на нараді 13-го із вибору Директорії не можна вважати цілком доведеною.

Окремо варто зупинитися на питанні, чому на нараді зі створення Директорії не було С. Петлюри, хоча його заочно обрали членом цього уряду.

Зрозуміло, що С. Петлюра знав коли й де буде нарада, на якій мали вирішувати питання про склад і чисельність Директорії. В. Винниченко пише, що дав С. Петлюрі “адресу того місця, де мали зібратися представники організації і війська для виборів Директорії”⁸.

Але С. Петлюра не був присутній на ній. Чому? На те є пояснення. Принципове питання про членство С. Петлюри в Директорії вирішили ще раніше, коли до її складу планувалося залучити трьох осіб – В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. Відомо, що УНС, зокрема більшість її керівництва, про підготовку повстання довідувалася з чуток та неперевіреної інформації від третіх осіб, змовники не дуже прагнули втаємничувати колег по демократичному табору, добре розуміючи, що в цій ситуації це навряд чи сприятиме тасмній підготовці повстання. Та й розраховувати на одностайну чи широку підтримку в середовищі УНС вони також не могли. До того ж, самі змовники мали сумніви щодо того, чи вдасться їм підготувати повстання й чи вдасться перемогти. Всьому цьому був притаманний елемент авантюристичності.

Найпевнішим військовими підрозділами, на які змовники насамперед розраховували, вважалися Січові стрільці Є. Коновальця, які перебували у Білій Церкві.

Галицьким посланцям – О. Назаруку та В. Шухевичу, не вдалося загітувати Січових стрільців повернутися на оборону Львова, а Є. Коновалець терміново прибув до Києва. Цим могли скористатися галицькі делегати, щоб такі переагітувати Стрільців. Якби їм це вдалося, антигетьманське повстанням навряд чи могло відбутися (принаймні в той час). Тому С. Петлюра, що користувався повагою і авторитетом у Січовиків і був їхнім “ставлеником” у Директорії, негайно мав виїхати з Києва до Білої Церкви, щоб замінити Є. Коновальця та тримати там ситуацію під контролем.

Поїхати з Києва в таку вирішальну мить С. Петлюра не міг, це було узгоджено з В. Винниченком та М. Шаповалом і робилося таємно. Навіть на нараді, де обирали Директорію, з огляду на конспіративність не повідомляли причин відсутності С. Петлюри. Якби він “дезертирував”, навряд чи його обрали б до складу Директорії. Свою роль у відсутності С. Петлюри на нараді відіграла телеграма про його негайне затримання, надіслана міністром внутрішніх справ І. Кістяківським.

Найцікавіші та найінформативніші спогади про перебіг наради 13 листопада залишив її безпосередній учасник Р. Лашенко. Через рік із нагоди першої річниці повстання газета “Україна” (що виходила в м. Кам’янець-Подільський, де тоді перебували Директорія та уряд УНР) надрукувала розлогу статтю про створення Директорії, проте написала її, на наш погляд, людина, яка не була присутньою на нараді, хоча й використовувала інформацію, отриману від учасників. Отож, на підставі вказаних документів можемо реконструювати перебіг наради 13 листопада, яка відбулася у приміщенні Міністерства шляхів уряду Української Держави на сучасному бульв. Тараса Шевченка, 34.

Ситуація в Києві ставала дедалі загостренішою, тож зранку 13 листопада на засіданні гетьманського уряду була ухвалена заборона на проведення 17 листопада Національного Конгресу. Гетьман розумів, що після заборони Конгресу “українські ліві партії незабаром вдадуться до агресивних заходів”, він вирішив “створити рішучіший кабінет і більш підходящі для того військові сили, на які я вирішив спертися, на російський офіцерський склад і на свою Сердюцьку дивізію”⁹.

13 листопада “відбулося засідання повної президії Національного Союзу, якій доповіли про повстання. Всі згодні, ніхто не перечив. <...> На восьму годину вечора призначене конспіративне засідання президії Національного Союзу з нашими представниками війська”¹⁰. Це засідання, на якому Д. Донцов бачив Є. Коновальця.

Підготовка до наради полягала в тому, що необхідно було знайти зручне місце, де могли б зібратися два десятки осіб, не викликаючи підозр у гетьманських спецслужб, та забезпечити певну охорону. Кращим визнали Міністерство шляхів,

7 Коновалець Е. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській Революції. – [Б. м.]: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. – С. 15.

8 Винниченко В. Відродження нації... – С. 63.

9 Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. – Київ, Філадельфія, 1995. – С. 305.

10 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: уривки із споминів // Вітчизна. – 1996. – № 7–8. – С. 136; Чикаленко С. Щоденник: у двох томах. – Т. 2. (1918–1919). – Київ: Темпора, 2004. – С. 208.

до якого, як зазначалося, був вільний доступ у кількох змовників. Народа мала відбутися, як писала газета “Україна”, “в атмосфері таємничості й конспіративності, так тихо і непомітно, що «ні людське око не виділо, ні людське ухо не чувало»”¹¹.

На нараду збиралися по одному, з різних частин міста. В середині листопада дні короткі, тож о 20 годині вже було темно. Біля будинку Міністерства виставили спостерігачів, “при світлі ліхтарів вони здавалися скоріше якимись чорними чоловіко-подібними фігурами, темно сірими тіннями”¹². На випадок, якщо з’явиться поліція, передбачалося покинути будинок через вихід, що вів у сусідній двір. До речі, планування у будівлі майже не змінилося, цей прохід є і нині.

Найімовірніше, існував список, за яким допускали до будинку, чи умовне гасло, яким користувалися змовники, бо навряд чи охоронці знали всіх учасників наради за обличчями. Р. Лащенко розповідав, що початок наради трохи затягувався, і він разом із О. Андрієвським на запрошення О. Стокоза оглянули кабінет міністра, “відчувалося, що цей кабінет вже не належав гетьманському міністрові, і що небагом в цей кабінет прийде інший господар”¹³.

Нарада відбувалася в кімнаті № 6, де розташовувався кабінет О. Стокоза¹⁴ – чиновника для особливих доручень при міністрі. До обов’язків такого посадовця входило виконання завдань, які не належали до кола зобов’язань штатних чиновників, зазвичай це були таємні доручення. Отож, О. Стокоз був особою, наближеною до міністра шляхів О. Бутенка і втаємниченою у багато справ. Зрозуміло, що він користувався довірою міністра. Тож виникає питання, наскільки був проінформований О. Бутенко щодо справи підготовки повстання? На жаль, на нього поки що немає остаточної (документованої) відповіді.

“Останній прийшов Винниченко і сів як Голова Національного Союзу за «предсідательський» стіл”¹⁵, поруч із ним розташувалися Ф. Швець та П. Дідушок. М. Шаповал майже не сидів, він дуже нервував. За кілька хвилин В. Винниченко оголосив початок наради й виступив із короткою доповіддю, закликавши “взятись за зброю”. Жодних протоколів чи офіційних записів на нараді не вели, хоча П. Дідушок як секретар УНС був присутній на цьому заході. Після того слово взяв представник УПСР О. Янко та сказав, що необхідно негайно обрати керівництво повстання – Директорію. На його думку, варто було почати повстання і бойові дії не з Києва, а із “краю”.

Після короткого обговорення зосередилися на виборах Директорії. Спочатку обговорили кількісний склад, розглянули кілька пропозицій: пропонувалася тричленна та п’ятичленна Директорія, висувалася пропозиція обрати Директорію у складі Президії УНС. Після дискусії вирішили обрати Директорію із п’яти осіб, але, з огляду на ситуацію, негайно обрали трьох членів і доручили їм підібрати ще дві особи та кооптувати до складу Директорії. О. Янко від УПСР та Селянської спілки, які він представляв, запропонував трьох кандидатів – В. Винниченка, С. Петлюру та М. Шаповала. На питання про згоду відсутнього С. Петлюри А. Макаренко “заявив, що говорив з ним про це спеціально і Петлюра згодився поставити свою кандидатуру”¹⁶. Згоду С. Петлюри увійти до складу Директорії підтвердив також В. Винниченко. Заперечень не було, тож А. Макаренко запропонував голосувати без обговорення, але цієї миті М. Шаповал заявив про самовідвід.

Це було досить несподівано, бо дотепер він був одним із найактивнішим зі змовників і його кандидатура до складу Директорії ні в кого не викликала заперечень. Ось як М. Шаповал пояснював потім свою відмову: “...я попросив слово і заявив, що я рішуче проти своєї кандидатури. Всі повернули до мене голови – чому? <...> Я сказав, що не почуюю себе здібним до такої ролі, котра вимагає передовсім великого і постійного напруження волі. Не можна буде хитатися ні крихти. Треба бути в постійному напруженні. Я думаю, що у мене на це не вистачить просто сили, волі, нервів, я за два місяці незвичайно втомився, почуюю себе дуже змореним, що мені інколи здається, ніби втрачаю рівновагу. Через це може трапитися просто катастрофа, коли мої нерви хоч на хвилину ослабнуть, зірвуться”¹⁷.

Можна лише здогадуватися, що М. Шаповал згодом, коли повстання вдалося, страшенно шкодував про своє рішення. В кін. 1920-х рр., виступаючи з лекціями на американському континенті, він пояснював свою відмову перевтомою, одночасно даючи зрозуміти, що не зміг би працювати з С. Петлюрою¹⁸, з яким конфліктував у попередні роки. Нагадаємо лише один епізод. М. Шаповал, який весною 1917 р. був тиловим офіцером царської армії у званні штабс-капітана та керував лісотехнічними підрозділами Київського військового округу (мав фах лісівника), у грудні 1917 р. намагався отримати посаду Генерального секретаря військових справ, але, як він писав, натякаючи на С. Петлюру: “...деякі «сфери» підсували мені Міністерство пошт і телеграфів з нечистою думкою, щоб загородити мені шлях до військового”¹⁹. Бортьба за цей портфель закінчилася тим, що Генеральним секретарем військових справ після відставки С. Петлюри став М. Порш, а М. Шаповал очолив Міністерство пошт і телеграфів.

У “Схемі життєпису” М. Шаповал у 1950-х рр. пише дещо інакше про мотивацію свого рішення: “...не довіряю ані Петлюрі, ані Винниченкові, як честюлюбцям, нездібним поставити громадські справи вище свого «я». <...> Мені було б дуже боляче, коли б мене запідозрив хтось в «кар’єризмові» (як виразові егоїзму) і тому я відмовився від участі

11 Як була вибрана Директорія // Україна. – 1919. – Ч. 91.

12 Лащенко Р. Як обирали Директорію УНР // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 24.

13 Там само. – С. 25.

14 О. Стокоз пізніше був близьким до В. Винниченка, так, у “Щоденнику” за 3 лютого 1920 р. міститься запис: “З Москви має в цих днях приїхати Стокіз. Послано його було до Литвінова, а той послав його аж у Москву. Цікаво, що за відомості привезе”. Ймовірно, О. Стокоз брав участь у підготовці поїздки В. Винниченка із дружиною до радянської Росії, що відбулася у травні–вересні 1920 р.

15 Лащенко Р. Вказ. праця. – С. 25.

16 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія... – С. 136.

17 Там само. – С. 136.

18 Своє несприйняття діяльності С. Петлюри М. Шаповал згодом виклав у праці із назвою “Ляхоманія” (1931), а також на сторінках періодики.

19 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія... – С. 138.

у Директорії з мотивацією, що я прийму всяке доручення, хоч би й солдатом”²⁰.

А. Макаренко, В. Винниченко і О. Янка таки намагалися переконати М. Шаповала не відмовлятися, після чого він сказав: “...моя присутність в Директорії зразу дасть їй марку більшовицької. Ви ж знаєте, що моя репутація з 1917 року і потім більшовицька. <...> Всі скажуть, що я більшовик, така-бо то за мною репутація. На Винниченка і Петлюру не скажуть. Вибирайте їм третього”²¹. І відразу запропонував кандидатуру однопартійця – члена ЦК УПСР О. Янка, який відмовився, посилаючись на те, що також має “репутацію більшовика”. Згодом М. Шаповал писав, попри те, що саме він рекомендував О. Янка, що той мав “нетовариську вдачу і малу політичну освіту” та “рішуче не підходив до цієї ролі”²².

Треба було рятувати ситуацію. Тому звернулися до присутнього на нараді члена УПСР, проректора Українського університету, професора геології Ф. Швеця, який представляв в УНС Селянську спілку (!). Він також спочатку відмовлявся, але врешті погодився: “«Ну коли треба – то треба», – рішучо сказав Швец, вдаривши кулаком по столу, наче підкреслюючи тим свою згоду”²³.

За партійною ознакою В. Винниченко та С. Петлюра представляли УСДРП, Ф. Швец – УПСР та Селянську спілку (її контролювала УПСР). Кооптований безпартійний залізничник А. Макаренко, який був директором департаменту Міністерства шляхів, представляв досить організовану й активну групу працівників та службовців українських залізниць. Для політичної “різнобарвності” й за наполяганням голови УПСР О. Макаренка до Директорії кооптували представника партії соціалістів-самостійників О. Андрієвського. Так, за спогадами Р. Лашенка, “на початку одинадцятій” години вечора сформували Директорію, яку очолив В. Винниченко. Видається, що це було очевидною подією, тому ні у спогадах учасників, ні в газеті “Україна” факт обрання голови Директорії не зафіксований.

Зі спогадів учасників довідуємося, що “після обрання Директорії зібрання приступило до обговорення тих головних засадничих точок, які нова влада повинна була задекларувати”²⁴. Йшлося про те, що робити після скинення гетьмана. А. Швец і М. Шаповал пропонували, щоб Директорія відновила Центральну Раду. Проти був В. Винниченко, який недолюблював М. Грушевського та не хотів поступатися тому “першим місцем”. Його мотивація була такою: Центральна Рада вже відіграла свою роль, усім запам’яталися її помилки, особливо невдалий земельний закон, тому повертатися до такої форми правління недоцільно.

Натомість присутні схилилися до того, що необхідно взяти за основу Установчі Збори, вибори до яких уже відбулися та була призначена дата їхнього скликання.

Юридично-правовий статус Директорії (виконавчий чи законодавчий орган) не обговорювався. Показово те, що ніяких документів чи актів на нараді не розглядали й не ухвалювали.

Після цього присутні почали розходитися, залишалися лише члени Директорії та військові, які мали обговорити наступні дії.

Гетьманські спецслужби знали, що десь відбувається таємна нарада змовників. І хоча вони не з’ясували точного місця її проведення, таки почали активно шукати членів та учасників наради.

Завдяки зусиллям державної варти був затриманий командир кінного дивізіону з охорони Києва, полковник М. Аркас (учасник наради), який заявив, що попри все “повстання все одно спалахне”²⁵. Що саме розповів гетьманцям М. Аркас, невідомо, але П. Скоропадський згадував, що допит арештованого дозволив довідатися про змову та плани змовників “захопити мене і уряд, так би мовити ненароком, і одразу увести свої порядки”²⁶.

Наступного дня пошуки членів Директорії не припинялися. С. Петлюра ще напередодні виїхав до Білої Церкви, туди ж мала вирушити й решта членів Директорії, а тимчасом вони переховувалися на конспіративних квартирах: “Всі члени втіли в пору добре скритися (Винниченко на Маріїнсько-Благовіщенській вул., Швец і Андрієвський на приватних квартирах у знайомих, а Макаренко на Деміївці)”²⁷.

День 13 листопада 1918 р. виявився досить неординарним, відбулося чимало важливих подій. Тоді у Львові Українська Національна Рада ухвалила тимчасовий основний закон, яким проголошувалася Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР); уряд Радянської Росії на чолі з В. Леніним, у односторонньому порядку анулював угоди, підписані ним у Бересті; Національна рада Чехословаччини ухвалила тимчасову конституцію.

В той час, коли тривали вибори Директорії, в гетьманському палаці на Печерську відбувалися події, внаслідок яких 14 листопада, як згадував гетьман, він “розпустив кабінет і тут же разом з Палтовим написав грамоту, в якій я твердо стоячи на ґрунті політичного, культурного і економічного розвитку України, оголосив, що з цього часу ми повинні працювати для майбутньої федерації з Росією”²⁸. Цікаво, що того ж дня пізно увечері про “Грамоту” стало відомо січовикам у Білій Церкві, а в київських газетах її опублікували наступного дня, тобто 15 листопада 1918 р.

Тож 15 листопада “Грамота” з’явилася у пресі. “Завуальованість” формулювань у “Грамоті” дозволяла тлумачити її по-різному, але теза про федеративний зв’язок України та найбільшовицької Росії була однозначною.

Після створення 13 листопада Директорії її голова В. Винниченко залишився в Києві “для складення й випуску відозви

20 Шаповал М. Схема життєпису (Автобіографічний шкід)... – С. 34.

21 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія... – С. 137.

22 Там само. – С. 139.

23 Лашенко Р. Вказ. праця. – С. 26.

24 Там само. – С. 26.

25 Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 303.

26 Там само. – С. 310.

27 Як була вибрана Директорія...

28 Скоропадський П. Вказ. праця. – С. 305.

від імені Директорії. <...> Відозву до населення було складено й у ніч з 14 на 15 листопада розліплено у місті”²⁹.

Друкували наклад частинами в різних місцях, зокрема на гектографі в Міністерстві народного здоров'я. Про це стало відомо державній варті, тож в Міністерстві провели обшук, але віддруковані листівки вдалося врятувати. Про цю історію оповів у своїх спогадах М. Галаган³⁰.

Зміст відозви загальновідомий, необхідно лише звернути увагу на деякі деталі. Зокрема, під цим документом відсутнє прізвище А. Макаренка. Показово, що у відозві йдеться про призначення нового гетьманського уряду, сформованого з “реакційних класів, які мають творити єдину неділимую Росію” на чолі із С. Гербелем, але немає жодної згадки про те, що гетьман підписав “Грамоту”. До того ж, із авансом В. Винниченко у відозві пише, що “народно-демократичні війська вже підходять до Києва”.

У Білій Церкві – центрі повстанців, вже перебував член Директорії С. Петлюра.

Іншим членам Директорії – Ф. Швецю і О. Андрієвському, порізно вдалося непомітно виїхати з Києва та дістатися до Білої Церкви. Відомо, що Ф. Швець 14 листопада вирушив поїздом Київ–Севастополь, його зустрів на київському вокзалі В. Кедровський, який також їхав (разом із Ф. Черником та іншими Січовими стрільцями) до Білої Церкви, там на пероні “стояв Ф. Швець, закутавшись в якесь не то пальто волохате, не то кавказький сірак, і повернувшись до стіни, ніби там щось розглядав”³¹. Їхали вони в різних вагонах і вже у Білій Церкві разом діставалися до казарм Січових стрільців.

Довше затримався в Києві В. Винниченко, який разом із Є. Коновальцем вирушив до Білої Церкви 15 листопада, про що згадував командир Січових стрільців: “...виїхав я з Володимиром Винниченком (він перебраний як залізничник) останнім потягом до Білої Церкви”³².

Для повного складу Директорії у Білій Церкві не вистачало лише А. Макаренка, який так і не зміг вибратися з Києва та “майже 1 ½ тижня скривався на Деміївці і тільки і часі переговорів штабу С. Петлюри з Німецькою Радою Воляцьких Депутатів у Києві переодягнений виїхав з німецьким відділом у Фастів”³³.

Отже, у Білій Церкві зібралася майже вся Директорія (за винятком А. Макаренка), і звідси велося керівництво антигетьманським повстанням на першому його етапі.

Водночас із відозвою В. Винниченка у Білій Церкві вийшов інший документ із закликом до повстання, але за підписом С. Петлюри та О. Осецького. Назва цього документу – “Універсал”, вказувала на зв'язок із Українською Народною Республікою доби Центральної Ради.

Про створення згаданого Універсалу двічі, у 1920 та 1938 р., у своїх публікаціях розповідає О. Назарук. Перша публікація зроблена зі свіжої пам'яті, а друга – через 18 років, на той час їхній автор був “правовірним” гетьманцем.

Отож, у варіанті 1920 р. О. Назарук писав, що після прибуття до Білої Церкви членів Директорії постало питання про необхідність створення відозви до народу із закликом підтримати повстання проти гетьмана. Таку відозву взявся підготувати О. Назарук: “Написавши відозву, пішов я з нею до старшинської столової, де вечеряли члени Директорії в товаристві кількох наших старшин. Я відчитав їм проект відозви й вони прийняли його. Петлюра дописав у ній уступ, звернений проти гетьмана – і її таки зараз послано до друку <...> повстання мало початися завтра”³⁴.

У 1938 р. О. Назарук згадував геть інакше цю відозву: “Я укладав першу відозву проти Гетьмана, друковану у Білій Церкві, а властиво поправляв її, бо перший концент, який мав у собі виключно лайку, написав <...> «головний отаман» бунту, Симон Петлюра. Я повикидав із того конценту грубу лайку та зложив ідеалістично-політичне оправдання бунту”³⁵.

Як бачимо, у першому варіанті О. Назарук основним автором Універсалу називає себе, у другому – С. Петлюру, а сам, як виявилось, лише відредагував текст та прибрав “грубу лайку”.

Інший свідок подій, М. Ковалевський, який 14 листопада після 22 години прибув із Києва до Білої Церкви, зайшовши до казарми Січових стрільців, застав там “Коновальця, що стомлений напівлежав на ліжку, спираючись ногами о підлогу, С. В. Петлюру, що стояв у військовому плаці (шинелі), обернувшись плечима до дверей, вздовж по кімнаті широкими, нервовими кроками ходив незнайомий мені чоловік, з зав'язаним горлом і цвікером на носі. Вони обговорювали редакцію відозви проти гетьмана”³⁶. Чоловік із “зав'язаним горлом” – це О. Назарук. Як бачимо, хоч основу тексту відозви підготував О. Назарук, остаточну редакцію зробили С. Петлюра та Є. Коновалець.

Універсал написаний як відозва Головного Отамана республіканських військ. У його першому абзаці мовиться: “З наказу Директоріату Української Народної Республіки стаю на чолі всього Українського війська як головний його отаман”³⁷. Як бачимо, в документі, оприлюдненому наступного дня після обрання Директорії, С. Петлюра згадується як “Головний Отаман”. У тексті Універсалу, як і у відозві В. Винниченка, немає жодного слова про федеративну “Грамоту”

29 Винниченко В. Відродження нації... – С. 110.

30 Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Передмова, комент. Т. Осташко, В. Соловійова. – Київ: Темпора, 2005. – С. 389–390.

31 Кедровський В. Повстання проти гетьмана (Уривок спогадів) // «Дніпро»: календар-альманах на звичайний рік 1934. – Львів, 1934. – С. 43.

32 Коновалець Е. Вказ. праця. – С. 17.

33 Як була вибрана Директорія...

34 Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української Революції. – Відень: Український прапор, 1920. – С. 12.

35 Назарук О. Спогади про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 40.

36 Кедровський В. Вказ. праця. – С. 46.

37 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1 429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 8.

П. Скоропадського. Універсал підписали “Головний отаман Українських Республіканських військ Петлюра” і “начальник штабу Осецький”.

Звернення Директорії з Білої Церкви “До всіх воюючих і нейтральних держав”, датоване 20 листопада, підписали голова Директорії В. Винниченко – “бувший міністр-президент правительства Української Народної Республіки, голова Українського національного союзу”, Ф. Швець – “професор і проректор державного університету в м. Києві, товариш голови Українського національного союзу”, О. Андрієвський – “присяжний адвокат в місті Києві” та С. Петлюра – “Головний отаман українських Республіканських військ, бывший військовий міністр першого правительства Української Народної Республіки”³⁸. Цей офіційний документ засвідчує те, що “титул” С. Петлюри був офіційно визнаним, зокрема й головою Директорії В. Винниченко, за інших умов навряд чи він допустив таке “самозванство”.

В. Винниченко ноує у своєму щоденнику “С. В. Петлюра став лозунгом справи. Сьогодні маси мають до нього симпатію і довір’я”³⁹.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]): [в трьох частинах]. – Київ; Відень [Дзвін], 1920. – Ч. 3. – Нью-Йорк: [б. в.], 1968. – 535 с.
2. Винниченко В. Щоденник. У двох томах / Канадський інститут українських студій, Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка. – Т. 1: 1911–1920 / Ред., автор вступ. статті, приміт. Г. Костюк. – Едмонтон-Нью-Йорк: КІУС, УВАН, 1980. – 499 с.
3. Відозва Директорії про оголошення антигетьманського повстання // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. – Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 374–375.
4. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Передмова, комент. Т. Осташко, В. Соловійова. – Київ: Темпора, 2005. – 656 с.
5. Кедровський В. Повстання проти гетьмана (Уривок спогадів) // «Дніпро»: календар-альманах на звичайний рік 1934. – Львів: Накладом Тов-ва допомоги емігрантам з Великої України, 1934. – С. 43–46.
6. Коновалець Е. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській Революції. – [Б. м.]: Накладом Проводу Українських Націоналістів, 1948. – 48 с.
7. Лащенко Р. Як обирали Директорію УНР // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 24–28.
8. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української Революції. – Відень: Український прапор, 1920. – 344 с.
9. Назарук О. Спогади про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 39–49.
10. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського. – Київ, Філадельфія, 1995. – 492 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1 429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 8.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1 429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4 зв.
13. Чикаленко Є. Щоденник: у двох томах. – Т. 2: (1918–1919). – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.
14. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). – Прага: Вільна спілка; Український робітничий університет, 1927. – 333 с.
15. Шаповал М. Схема життєпису (Автобіографічний шкіц). Спогади. – Нью-Йорк: Українська громада ім. М. Шаповала, 1956. – 41 с.
16. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: уривки із споминів // Вітчизна. – 1996. – № 7–8. – С. 127–140.
17. Як була вибрана Директорія // Україна (Кам’янець-Подільський). – 1919. – Ч. 91.

REFERENCES

1. Vynnychenko V. Vidrozhennya natsi (Istoriia ukrainskoi revoliutsii [marets 1917 r. – hruden 1919 r.]): [v trokh chastynakh]. – Kyiv; Viden [Dzvin], 1920. – Ch. 3. – Niu-York: [b. v.], 1968. – 535 s.
2. Vynnychenko V. Shchodennyk. U dvokh tomakh / Kanadskyi instytut ukrainskykh studii, Komisiia UVAN u SShA dlia vuvchennia i publikatsii spadshchyny V. Vynnychenka. – T. 1: 1911–1920 / Red., avtor vstup. statti, prymit. H. Kostyuk. – T. 1. 1911 – 1920. – Edmonton–Niu-York: KIUS, UVAN, 1980. – 499 s.
3. Vidozva Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky pro oholoshennia antyhetmanskooho povstannia // Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.: dokumenty i materialy. U dvokh tomakh, trokh chastynakh. – T. 2 / Uporyad.: V. Verstyuk (kerivnyk) ta in. – Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2006. – 744 s.

38 ЦДАВО України. – Ф. 1 429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4 зв.

39 Винниченко В. Щоденник. У двох томах / Канадський інститут українських студій, Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка. – Т. 1: 1911–1920 / Ред., автор вступ. статті, приміт. Г. Костюк. – Едмонтон-Нью-Йорк: КІУС, УВАН, 1980. – С. 305.

4. *Halagan M.* Z moikh spomyniv (1880-i – 1920 r.) / Peredmova, koment.: T. Ostashko, V. Solovyova. – Kyiv: Tempora, 2005. – 656 s.
5. *Kedrovskiy V.* Povstannya proty hetmana (Uryvok spohadiv) // Kalendar-almanakh Dnipro na zvychny rik 1934. – Lviv, 1934.
6. *Konovalets E.* Prychynky do Istorii roli Sichovykh Striltsiv v ukrainskii revoliutsii. – B. m., Nakladom Provodu Ukrainskykh Natsionalistiv, 1948. – 48 s.
7. *Lashchenko R.* Yak obyraly Dyrektoriyu UNR // Rozbudova derzhavy. – 1992. – № 6. – S. 24–28.
8. *Nazaruk O.* Rik na Velykii Ukraini. Konspekt spomyniv z Ukrainskoi Revoliutsii. – Viden: Ukrainskyi prapor, 1920. – 344 s.
9. *Nazaruk O.* Spopady pro te, yaki buly pershi kroky hetmanskoï ideï u hlybini narodnykh mas pislya velykoi katastrofy nashoi derzhavnosti // Za velych natsii. – Lviv, 1938. – S. 39–49.
10. *Skoropadskiy P.* Spohady: Kinets 1917 – hruden 1918. – / Hol. red. Ya. Pelenskiy; Instytut ukrainskoi arkhivnoï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy; Instytut skhidnoievropeiskyykh doslidzhen NAN Ukrainy; Skhidnoievropeiskiy doslidnyi instytut im. V. K. Lypynskoho. – Kyiv, Filadelfiya, 1995. – 492 s.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 1 429. – Op. 1. – Spr. 4. – Ark. 8.
12. TsDAVO Ukrainy. – F. 1 429. – Op. 1. – Spr. 4. – Ark. 4 zv.
13. *Chykalenko Ye.* Shchodennyk: u dvokh tomakh. – T. 2: (1918–1919). – Kyiv: Tempora, 2011. – 424 s.
14. *Shapoval M.* Velyka revoliutsiya i ukrainska vyzvolna programa (Vyklady v Amerytsi). – Praha: Vilna spilka, Ukrainskyi robotnychi universytet, 1927. – 333 s.
15. *Shapoval M.* Skhema zhyttiepysu (Avtobiohrafichni shkits). Spohady. – Niu-York: Ukrainska hromada im. M. Shapovala, 1956. – 41 s.
16. *Shapoval M.* Hetmanshchyna i Dyrektoriya: uryvky iz spomyniv // Vitchyzna. – 1996. – № 7–8. – S. 127–140.
17. Yak bula vybrana Dyrektoriya // Ukraina. – 1918. – Ch. 91.

Таблиця 1.

<i>В. Винниченко</i>	<i>М. Шаповал</i>	<i>Р. Лащенко</i>	<i>Газета “Україна”</i>
1.В. Винниченко	1.П. Андрієвський	1.П. Андрієвський	1.П. Андрієвський
2. М. Шаповал	2.В. Винниченко	2.В. Винниченко	2.М. Аркас
	3.П. Дідушок	3.П. Дідушок	3.В. Винниченко
	4.М. Кушнір	4.А. Макаренко	4.П. Дідушок
	5.Є. Коновалець	5.О. Макаренко	5.М. Кушнір
	6.А. Макаренко	6.О. Осецький	6.В. Кульчицький
	7.О. Макаренко	7.О. Стокоз	7.А. Макаренко
	8.О. Осецький	8.М. Шаповал	8.О. Мицюк
	9.О. Стокоз	9.Ф. Швець	9.О. Осецький
	10.М. Шаповал	10.О. Янко	10.В. Гютюнник
	11.Ф. Швець		11.А. Чайківський
	12.О. Янко		12.М. Шаповал
			13.Ф. Швець
			14. О. Янко